

УМОВИ РОЗВИТКУ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ НА УКРАЇНІ (1940–1960 рр.)

Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») визначає основні стратегічні завдання реформування дошкільної ланки: піднесення пріоритету суспільного дошкільного виховання та подальший розвиток мережі дошкільних навчальних закладів [3]. Створення мережі дошкільних навчальних закладів нового покоління; оновлення змісту, форм і методів виховання і розвитку дітей дошкільного віку – є основними шляхами реформування дошкільної освіти. Враховуючи сучасні вимоги до функціонування дошкільної освіти в Україні, можемо стверджувати про важливість вивчення історико-педагогічних умов, за яких типи дошкільних навчальних закладів, зокрема дитячих будинків, проходили процес розвитку в Україні. Даний досвід є цінним для сучасного відтворення мережі дитячих будинків, які забезпечують потреби громадян України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що питання висвітлення процесу розвитку дитячих будинків в Україні привертає увагу дослідників: Г. Арнаутову, І. Артемчук, М. Василькову, Е. Виноградову, Л. Голиш, Т. Дехтяренко, В. Дубровіну, В. Золотоверх, Л. Євграфову, С. Коваленко, М. Комісарик, Л. Кулик, Н. Літкенс, М. Лисіну, В. Москалюк, С. Нечай, І. Пешу, В. Покась, С. Покидова, О. Таранченко, В. Тищенко, Л. Ханзерук.

Метою статті є визначення умов розвитку дитячих будинків на Україні з 1940 по 1960 роки та змін у типології дитячих будинків у визначений період.

Дитячі будинки це дошкільні заклади інтернатного типу, які забезпечують розвиток, виховання, навчання та соціальну адаптацію дітей сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Існують дитячі будинки для дітей дошкільного віку, які перебувають у родинних стосунках та утримуються за рахунок держави [4, с. 41]. *Інтернатні* заклади створюються для дітей сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в яких вони перебувають від 3-х років до здобуття базової чи повної загальної середньої освіти. Дитячі будинки, як тип дошкільного закладу, мають свої особливості та специфіку роботи.

Щоб прослідкувати розвиток дитячих будинків та їх типу під час історико-педагогічного дослідження, розглянемо *розвиток* як незворотну спрямовану, закономірну зміну матеріальних та ідеальних об'єктів, один із загальних видів зв'язку; як універсальну властивість матерії та всезагальний принцип, який слугує також (у формі історизму) основою для об'єднання історії суспільства і пізнання. Процес розвитку нерозривно

пов'язаний з *принципом детермінізму*. Цей принцип відображає той факт, що всі процеси в освіті детерміновані, тобто виникають, розвиваються і зникають закономірно, внаслідок певних причин. Причина – явище, яке породжує інше або зумовлює в ньому зміни. Явище, породжене причиною, називається наслідком. Реалізація причинно-наслідкового зв'язку залежить від умов, де *умова* – явище об'єктивної реальності, категорія філософії, яка визначає відношення предмету до навколишньої дійсності, а також відносно себе та свого внутрішнього світу. Предмет виступає як обумовлене, а умова – як відносно зовнішня предмету різноманітність об'єктивного світу. Умови створюють те середовище, в якому останні виникають, існують та розвиваються [2]. Доцільно зробити припущення, що історико-педагогічний процес розвитку дитячих будинків на Україні перебуває під впливом детермінант соціального характеру (закон детермінізму в освіті за Н. В. Кудикіною), які формують умови для створення дитячих будинків. Такими умовами можуть бути соціально-політичні, соціально-економічні та педагогічні, які будуть визначати зміни у типології дитячих будинків.

Типологія – засіб наукової класифікації за допомогою абстрактних теоретичних моделей (типів), в яких фіксуються найважливіші структурні або функціональні особливості досліджуваних об'єктів. Важлива особливість типології полягає в тому, що вона дозволяє охопити класифікацією не тільки пізнані об'єкти, а й вказати на можливість існування об'єктів, ще не відомих на той час науці [5, с. 693]. *Тип* – зразок, модель, форма, якій відповідає певна група предметів, понять, явищ [1, с. 1246]. Скористаємось дефініцією *типологія*, як основою для визначення *типів* дитячих будинків, як пізнаних об'єктів, під час історико-педагогічного дослідження.

Мережа дитячих будинків для дітей дошкільного віку по Україні в довоєнні роки складала мізерну частину всіх дитячих закладів УРСР. Основні заходи Народного Комісаріату освіти УРСР по управлінню дитячих будинків стосувались дітей шкільного та підліткового віку. Велика Вітчизняна війна майже знищила дитячі будинки. Країна перебувала в стані війни та розрухи, економіка працювала на знищення ворога та підтримку військових на фронтах, сільське господарство підтримувалось за рахунок жінок та дітей. Стан здоров'я дітей та сирітство вимагали створення дитячих будинків, які мали за мету попередити захворювання дітей та створити умови для їх виживання. Постанова № 11 Ради Народних Комісарів УРСР «Про улаштування дітей, що залишились без батьків» від 15.02.1942 р. дозволила організовувати в областях країни дитячі будинки для прийому дітей від приймальників Народного Комісаріату Внутрішніх Справ. Для організації дитячих будинків рекомендовано в першу чергу використовувати приміщення, де раніше були розташовані дитячі будинки [6, с. 2]. Для самозабезпечення при

дитячих будинках організовувались допоміжні господарства [7]. Постанова Ради Народних Комісарів СРСР «Об улучшении работы детских домов» (1943) повідомляє про існування будинків дитини для дітей дошкільного віку. Такі будинки організовувались на 75, 100, 125, 150 дітей та забезпечувались типовими штатами співробітників: директором, лікарем, вихователем-педагогом, керівником гурткової роботи, медичною сестрою [8, с. 64]. У тому ж році виділяються Народному Комісаріату охорони здоров'я матеріали для організації спеціальних дитячих будинків для дітей воїнів Червоної Армії та партизан Вітчизняної війни, а також дітей сиріт, батьки яких загинули від рук німецьких окупантів та змішаних дитячих будинків в яких перебували діти дошкільного та шкільного віку [9, с. 73–74]. Народний Комісаріат охорони здоров'я отримав зобов'язання про організацію постійного медико-санітарного обслуговування дитячих будинків та введення відвідування лікарем, призначення медичної сестри. Виписки із додатків до постанови (1944) вказують на контингенти дітей дитячих будинків по союзним республікам, які були охоплені оздоровленням в літній період 1944 року, а саме на існування при Народному Комітеті освіти УРСР дитячих будинків та інтернатів на 24,700 дітей [10, с. 57]. Постанова «Про заходи по боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю в СРСР» (1944) направляє виявлених безпритульних дітей до дитячих будинків [11, с. 82–86]. На 1944 рік по 13 областях УРСР перебуває 12000 дітей у спеціальних дитячих будинках. Розглянувши титульний список дитячих будинків Чернігівської області станом на 01.01.1945 рік, маємо зазначити типи дитячих будинків: спеціальні, дошкільні, для дітей глухонімих і сліпих, загального типу, для дітей мішаного віку (7 років і молодші), для розумово відсталих дітей. До дитячих будинків діти потрапляли з будинків немовляти Народного Комітету охорони здоров'я, з розподільників Народного Комісаріату Внутрішніх Справ, від місцевого населення через відділи освіти, з інших дитячих будинків. З дитячих будинків діти йшли до навчальних закладів, на виробництво, до інших дитячих будинків, до батьків, на патронат. Зауважимо, що при спеціальних дитячих будинках були дошкільні групи. При всіх вище вказаних типах дитячих будинків були допоміжні господарства (зернові, городні, технічні, фруктові-садові, тваринництво), які забезпечували вихованців дитячих будинків харчуванням [12].

Звільнення території республіки від німецько-фашистських загарбників поставило на порядок денний питання про відбудову народного господарства країни, виробничих потужностей та промисловості. Зниження рівня життя, тяжкі житлові і побутові умови були характерними для більшості населення. Сирітство та безпритульність, дитяча захворюваність у повоєнні роки вимагали збільшення мережі дитячих будинків. Списки дитячих будинків (1946) Київського міського відділу народної освіти повідомляють про такі типи дитячих будинків:

мішаний масового типу, спеціальний мішаний, дошкільний масового типу, спеціальні, для розумово відсталих дітей, мішаний для глухонімих, мішаний для сліпих дітей. Вік дітей: 7 років і молодші, 8–11 років, 12–14 років, 15 років і старші. Інші списки вводять типи: нормальні дитячі будинки дошкільного віку, нормальні мішані [13]. У 1945 році евакуюється на територію УРСР 51 дитячий будинок із загальною кількістю дітей 5108 чоловік. У тому ж році у Львівській, Дрогобицькій, Ізмаїльській областях дозволено організовувати спеціальні дитячі будинки на 1200 дітей [14]. Постанова «О детских домах при промышленных предприятиях» (1945) встановлює, що дитячі будинки як існуючі так і ті, що відкриваються при підприємствах, фінансуються та знаходяться у відомстві Народних комітетів, в яких знаходяться дані підприємства [15]. Додатки до постанови «Про заходи по поширенню мережі дитячих установ та поліпшенню медичного та побутового обслуговування жінок та дітей» (1945) [16] повідомляють про кількість ліжок у будинках дитини в містах і сільських місцевостях УРСР – 5000. Контингент дітей у дитячих будинках Народного Комітету освіти УРСР на 01.01.1945 року становив 43900, а на 01.01.1946 року – 80000. Положення про колгоспний дитячий будинок (1945) уточнює, що до колгоспних дитячих будинків приймаються діти віком від 4 до 14 років, батьки яких є членами колгоспу. Діти із різноманітними захворюваннями не приймаються [17]. У листопаді того ж року колгоспні дитячі будинки переведено на державний бюджет. Постанови 1946 року вказують на контингенти дітей в дитячих будинках при промислових підприємствах, відомствах УРСР, а саме при кожному Міністерстві (лісової, легкої, харчової та ін. промисловостей) створювались дитячі будинки.

Зведення по дитячих будинках 1946 року вказує такі типи установ: для дітей дошкільного віку в тому числі спеціальні, змішані, санаторні, нормальні при Міністерстві освіти та окремо виділені дитячі будинки при підприємствах інших Міністерств та відомств. Списки дитячих садків по Сумській області (1946) повідомляють про групи дитячих будинків при дитячих садках та про самостійні дитячі будинки. П'ятирічний план розвитку сітки установ народної освіти УРСР на 1946–1950 рр. передбачає поступове зниження контингенту дітей в дитячих будинках загального та спеціального типів. Річні звіти дитячих будинків за 1947 рік вказують на зміни у типології дитячих будинків, а саме у назвах: простий, дитячі будинки для хворих. У 1947 році організовуються додаткові спеціальні дитячі будинки по окремих областях УРСР для дітей воїнів Червоної Армії та партизанів Вітчизняної війни. Телефонограма (1948 р.) на постанову «О мероприятиях по улучшению работы детских домов» встановлює посаду інспектора-ревізора по дитячим будинкам та сприяє розробці проекту типового Уставу дитячого будинку та типового Положення піклувальної ради дитячого будинку, організує при Академії педагогічних наук

розробку питання по вихованню дітей в дитячих будинках. У 1948 році встановлюється документами уряду СРСР посада керівника дитячого будинку за фахом лікаря та вводяться карантинні відділення та ізолятори для хворих дітей; діти після трьох років мають бути переведені до дитячих будинків органів освіти. З метою розвантаження дитячих приймальників-розподільників та з метою ліквідації безпритульності та бездоглядності, з метою часткового розвантаження дитячих будинків, державою прийнято рішення повертати дітей до сімей, які матеріально забезпечені. У тому ж році виходить ряд постанов Раді Міністрів УРСР про організацію лікувальних дитячих будинків на базі дитячих будинків Міністерства освіти УРСР. Лікувальні дитячі будинки переходять тимчасово до Міністерства охорони здоров'я. Після закінчення лікування дітей, створені лікувальні будинки знову повертаються до відомства Міністерства освіти. Таким рішенням на державному рівні сприяють недоліки в організації роботи дитячих будинків, а саме: підвищення захворюваності дітей та виникнення у дітей нових хвороб, випадки смертності, переповнення дитячих будинків дітьми та незадовільне медичне обслуговування; недофінансування дитячих будинків з держбюджету, що сприяє повільному розгортанню мережі дитячих будинків. Уряд у 1949 році намагається вирішити проблеми за рахунок звільнення приміщень, що використовуються не за призначенням, заборони мобілізувати працівників дитячих будинків на господарські та політичні кампанії, проведення медичного обстеження всіх дітей та лікування в стаціонарах, укомплектування штату лікарів та медичних сестер, виділення для дітей у дитячих будинках місць в бюджетних санаторіях. Приділяється увага навчально-виховній роботі щодо якості ідейно-політичного виховання дітей та отримання ними трудових навичок. З цією метою планується забезпечення у видавничому плані на 1950 рік друкування брошур: «Збірник з досвіду роботи дитячих будинків», «Керівні матеріали на допомогу працівників дитячих будинків». Проводиться Республіканська нарада з питань роботи дитячих будинків та влаштування дітей-сиріт у 1949 р. Розвантаження дитячих будинків проходить за рахунок прийому дітей з будинків дитини до дитячих будинків в областях УРСР, за рахунок влаштування дітей-інвалідів в дитячі будинки Міністерства соціального забезпечення. У 1950 році виходить Інструкція про прийом дітей до дитячих будинків Міністерства соціального забезпечення УРСР, в якій вказано, що до даних дитячих будинків приймаються діти від 4-х до 15 років. З 1950 по 1951 роки виходить ряд постанов про заходи щодо подальшого поліпшення обслуговування дітей в дитячих будинках, проговорюються питання контролю за навчально-виховною роботою дітей та фінансово-господарською діяльністю, але про навчально-виховну роботу з дітьми 6 років і молодших не згадується. У 1952 році вихованці дитячих будинків повертаються у родини, які проживають за межами

УРСР.

На 01.07.1952 року по УРСР було всього дитячих будинків Міністерства освіти – 774 на 88724 дітей: загального типу для дітей дошкільного віку – 59 на 6465 дітей, загального типу мішані – 27 на 4047 дітей, спеціальні дитячі будинки (за постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21.08.1943 р. № 901) – 145 на 2059 дітей, санаторні – 18 на 1547 дітей, дитячі будинки для сліпих, глухих і розумово-відсталих дітей – 3 на 276 дітей; крім того дитячі будинки інших Міністерств: самостійних – 117 на 9018 дітей; при дитячих садках – 13 на 321 дитину, інші дитячі будинки – 19 на 1469 дітей. У 1953 році до типу загальних дитячих будинків входять трахофітійні та трахоматозні дитячі будинки зі спеціальним режимом.

Протягом 1954–1957 років уряд вирішує проблеми покращення життєво-побутових, медичних та проблем харчування дитячих будинків. Нові типові штати (1957) вносять зміни до обслуговування дітей у дитячих будинках, збільшується кількість адміністративно-господарського і обслуговуючого персоналу, при зменшенні загального числа дитячих будинків і контингентів вихованців. На 01.01.1957 року по УРСР було 449 дитячих будинки для 45644 дітей. При дитячих будинках працюють піклувальні Ради, до дитячих будинків потрапляють діти з родин у яких незадовільні матеріально-побутові умови. Виносяться пропозиції про поновлення діяльності центрального методичного кабінету дитячих будинків Міністерства освіти УРСР. У звіті про роботу дитячих будинків м. Києва знаходимо відомості про навчально-виховну роботу з дітьми від 6 років і молодшими, а саме щоденні організовані обов'язкові заняття відповідно «Руководства для детских садов». «Завдання комуністичного виховання підростаючого покоління полягає в тому, щоб нове покоління краще підготувати до життя, щоб воно зростало не тільки фізично міцним, а й глибоко відданим своєму народу і справі комуністичної партії. Основним засобом в досягненні цих завдань є Закон «Про зміцнення зв'язку школи із життям» [18] у світлі якого моральне та трудове виховання постає на перше місце і в дитячих будинках УРСР. У 1958 році затверджено план реорганізації дитячих будинків у школи – інтернати на протязі 1959–1965 рр., розроблено Інструктивно-методичний лист про зміни в організації трудового навчання і виховання в дитячих будинках, підготовлено та здано до друку збірник керівних матеріалів «На допомогу працівникам дитячих будинків», намічено протягом 1959–1960 років влаштування всіх патронуваних дітей у дитячі будинки та школи-інтернати. У 1960 році по УРСР (25 областях та містах Києву та Севастополю) налічувалось всього 337 дитячих будинків на 34576 дітей, з них загальних дошкільних – 76. Подальша реструктуризація дитячих будинків приводить до виокремлення дошкільних дитячих будинків як окремого типу дошкільних закладів в УРСР.

Отже, на розвиток дитячих будинків у даний період вплинули умови: соціально-політичні (Велика Вітчизняна війна, голодомор 1946–1947 років,

радянська західних областей України, видання низки постанов та розпоряджень владою СРСР та УРСР) та соціально-економічні (відбудова народного господарства, промисловості як частина загальносоюзної економічної системи, «індустріалізація» країни); вплив педагогічних умов на розвиток дитячих будинків був нестабільним, основні зусилля держави та педагогів були спрямовані на шкільний вік дітей у навчально-виховній та трудовій підготовці їх до дорослого життя. Навчально-виховна робота з дітьми дошкільного віку у дитячих будинках будувалась на основі методичних рекомендацій для вихователів дитячих садків.

Вище вказані умови мали безпосередній вплив на формування типології дитячих будинків, а саме: *дитячих будинків* для дітей дошкільного віку, спеціальних дитячих будинків для дітей воїнів Червоної Армії та партизан Вітчизняної війни, а також дітей сиріт, батьки яких загинули від рук німецьких окупантів із дошкільними групами; змішаних; для дітей глухонімих, сліпих; загального типу (7 років і молодші); для розумово відсталих дітей; із санаторними групами; дошкільних масового типу; змішаних для сліпих, глухонімих дітей; відомчих, бюджетних; колгоспних дитячих будинків для дітей дошкільного віку; санаторного типу для дітей з туберкульозною інтоксикацією – дошкільних та змішаних. Існували дитячі будинки при підприємствах та інших установах; санаторні, самостійні, лікувальні, з карантинними відділеннями та ізоляторами; будинки – ізолятори; для дітей 6 років і молодших; для дітей, батьки яких загинули у Великій Вітчизняній війні; для дітей, хворих трахомою; з особливим режимом: трахофітійні, трахоматозні. В сільській місцевості були всі типи дитячих будинків крім груп дитячих будинків при дитячих садках (1950); групи при дитячих садках: змішані, дошкільні, трахофітійні, трахоматозні. Діти – інваліди відносились до дитячих будинків Міністерства соціального забезпечення.

У результаті дослідження з'ясовано, що зміни у типології дитячих будинків відбувались під впливом соціально-політичних, соціально-економічних та педагогічних умов, які виникли під впливом детермінант соціального характеру відповідно до закону детермінізму в освіті за Н. В. Кудикіною.

Перспективи подальших розвідок направлені на ґрунтовне дослідження умов розвитку дитячих будинків у 1960–1990 роках та їх типології у визначений період дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
2. Касьян В. І. Філософія : навч. посіб. / В. І. Касьян. – К. : Знання, 2004. – 406 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
3. Концепція розвитку дошкільної освіти на 2010–2016 рр. (проект) // Дошкільне виховання. – К. : Світич, 2010. – № 2.

4. Нормативні документи. Для завідуючих ДНЗ / упоряд. : Т. Т. Чала. – Х. : Вид. група «Основа», 2007. – 528 с.
 5. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2 вид. перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ. 1986. – 800 с.
 6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ – Ф. 166, оп. 15, т. I, спр. 21. Постанови Ради НК СРСР з питань народної освіти в УРСР. 1942 р., 2 арк.
 7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ – Ф. 166, оп. 15, Т. I, спр. 3. Постанови Ради НК СРСР з питань народної освіти в УРСР. 1943 р. Копія розпорядження Раднаркому СРСР № 8740 від 29.04.1943 р.
 8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ – Ф. 166, оп. 15. Т. I, спр. 3. Постанови Ради НК СРСР з питань народної освіти в УРСР. 1943р., 64 арк.
 9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ – Ф. 166, оп. 15. Т. I, спр. 3. Постанови Ради НК СРСР з питань народної освіти в УРСР. 1943 р., 65; 73–74 арк.
 10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ – Ф. 166, оп. 15. Т. I, спр. 6. Постанови Ради НК освіти УРСР. 1944 р., 57 арк.
 11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ – Ф. 166, оп. 15. Т. I, спр. 7. Постанови Ради НК освіти УРСР і ЦК КП (б). 1944 р., 82; 83; 86; 106–108 арк.
 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ – Ф. 166, оп. 15. Т. I, спр. 25. Звіти дитячих будинків, форма А – V за 1944 р., 30–33; 57; 66 арк.
 13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ – Ф. 166, оп. 15. Т. I, спр. 74. Списки дитячих будинків за станом на 01.01.1946 р., 47 арк.
 14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ – Ф. 166, оп. 15. Т. I, спр. 53. Постанови Ради НК СРСР з питань народної освіти в УРСР. 1945 р., 15; 31 арк.
 15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ – Ф. 166, оп. 15. Т. I, спр. 53. Постанови Ради НК СРСР з питань народної освіти в УРСР. 1945 р., 109–110 арк.
 16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ – Ф. 166, оп. 15. Т. I, спр. 54. Постанови Ради НК СРСР з питань народної освіти в УРСР. 1945 р., 19 арк.; додаток 15, 39 арк.
 17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ – Ф. 166, оп. 15. Т. I, спр. 54. Постанови Ради НК СРСР з питань народної освіти в УРСР. 1945 р., 86–87 арк.
 18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ – Ф. 166, оп. 15. Т. II, спр. 2643. Річний звіт Київського міськвнво про роботу дитячих садків за 1958–1959 рр., 37 арк.
-